

UOT 376

A.A.İsrəfilova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZ 1000, Bakı ş., Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
E-mail: afet-israfilova@mail.ru

АТИПИК İNKİŞAFIN PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər; atipik inkişaf, senzitiv dövr, şüur, psixi funksiya, sinir sistemi, tipik inkişaf

Atipik inkişafı öyrənmək üçün klinik simptomların əsasında duran normal psixi fəaliyyətin pozulma mexanizmlərini öyrənmək lazımdır. Atipik inkişafın əlamətləri bir növ defekt dairəsindən çox fərqlənir. Tipik və atipik uşaqların psixofiziki inkişafının qanunları eynidir və buna əsaslanaraq, demək olar ki, hər pozulma inkişafın gedişini anomal edərək kökündən dəyişir. Bu dəyişikliklər uşağın yaşından və psixi funksiyanın bu yaşda inkişaf etməsi səviyyəsindən asılı olaraq, müxtəlif olur. Atipik inkişafın strukturuna həm də sosial amillər, yəni tərbiyə təlim və korreksiya şəraiti təsir göstərir.

А.А.Исрафилова

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АТИПИЧНОГО РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: атипичное развитие, когнитивный период, сознание, психическая функция, нервная система, типичное развитие

Чтобы узнать об аномальном умственном развитии, вам необходимо изучить механизмы нормальной умственной деятельности, основанные на клинических симптомах. Признаки аномального развития отличаются от некоторых дефектных кругов. Законы психофизического развития нормальных и аномальных детей одинаковы, и на этом основании почти каждое ухудшение радикально отличается от хода развития. Эти изменения различаются в зависимости от возраста ребенка и уровня психического развития в этом возрасте. На структуру аномального развития также влияют социальные факторы, такие как воспитание, обучение и коррекционные условия

A.A.Israfilova

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTIC OF ATYPICAL DEVELOPMENT

Key words: *atypical development, cognitive period, consciousness, mental function, nervous system, typical development*

To learn about anomalous mental development, you need to learn the mechanisms of normal mental activity that are based on clinical symptoms. Signs of anomalous development are different from some defect circles. The laws of the psychophysical development of normal and abnormal children are the same, and on this basis, almost every deterioration is radically different from the course of development. These changes are different depending on the child's age and the level of mental development at this age. The structure of anomalous development also affects social factors, such as education training and correctional conditions.

Uşaqlarda pozulmanı təyin edərkən patofizioloji baxımdan o xarakterizə edilirsə, patoloji simptomu müəyyən edərkən normal psixi fəaliyyət modelindən istifadə edilməlidir. Bu zaman uşağın normal psixi inkişafdan bu və ya digər tərəfə nə dərəcədə əyilməsini təyin etmək vacibdir.

L.S.Viqotski anomal ontogenezin öyrənilməsində bioloji və sosial-psixoloji inkişaf yolunu əsas götürür və hesab edir ki, şəxsiyyətin anomal inkişafı bilik və vərdişlərin mənimsənilməsi kimi əyintilər meydana çıxarır.

Uşaqlarda psixi inkişafın təsvirini ilk dəfə 1787-ci ildə alman filosofu Tideman “Uşağın şüuri inkişafının müşahidəsi” adlı yazısında vermişdir. Tideman anadan olandan 3 yaşınadək bir oğlanı müşahidə edərək, onun sensorikasında, dayaq-hərəkət sferasında baş verən dəyişiklikləri göstərmişdir. Uşağın şüuri inkişafının yaş dövrlərindən asılılığını qeyd etmişdir. Bundan əlavə anomal psixi inkişafı olan uşaqları tədqiq etməyə XIX əsrdən Fransız psixologiya məktəbi maraq göstərir. 1895-ci ildə A.Bine fərqli analiz metodundan istifadə etməklə əqli geri qalmış uşaqları və zəkali uşaqları tədqiq etməsi onların əqli inkişafını qanunauyğuluqlarını öyrənməyə başlamışdır. 1905-ci ildən A.Bine və T Simon intellektin inkişafı ölçmə yolu ilə əqli geri qalmış uşaqları müəyyən edərək, onları normal məktəb təlimindən azad edirdilər. Artıq Fransız psixologiya məktəbində belə uşaqların psixi funksiyalarının korreksiyasının mümkünlüyündən danışılırdı.

Atipik inkişafı öyrənmək üçün klinik simptomların əsasında duran normal psixi fəaliyyətin pozulma mexanizmlərini öyrənmək lazımdır. Atipik inkişafın əlamətləri bir növ defekt dairəsindən çox fərqlənir. Tipik və atipik uşaqların

psixofiziki inkişafının qanunları eynidir və buna əsaslanaraq, demək olar ki, hər pozulma inkişafın gedişini anomal edərək kökündən dəyişir. Bu dəyişikliklər uşağın yaşından və psixi funksiyanın bu yaşda inkişaf etməsi səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif olur. Anomal inkişafın strukturuna həm də sosial amillər, yəni tərbiyə təlim və korreksiya şəraiti təsir göstərir.

İ.P.Pavlovun “Heç bir şey hərəkətsiz, sərt qalmır, hər şey yaxşıya doğru dəyişə bilər, təkə lazımı şərtlər yardılsa” sözlərinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar: əgər tərbiyə və korreksiya işi düzgün qurularsa, hər uşaqda anomaliyanın azalması və stabilləşməsi üçün kompensator və potensial imkanlar var. Psixi inkişafın əsas və mühüm əlaməti psixi funksiyaların tək kəmiyyət yox həm də keyfiyyətə qarşılaşqəli və qarşıtəsirli dəyişməsidir. Zəif inkişaf etmiş və ya tam inkişafdan qalmış funksiya o biri psixi funksiyaların geridə qalmasının səbəbi olur. Məsələn, məlumdur ki, eşitməsi pozulmuş uşağın ünsiyyət yaratmaq imkanları məhdud olduğundan, onda şifahi nitqin inkişafı kobud pozulur. Əgər eşitmə erkən yaşlarında və ya sonradan xeyli pozulubsa, onda ətrafdakıların nitqini təqlid etmək imkanı yox dərəcəsində olur. Nitq inkişafının pozulması uşaq psixikasının ümumi inkişafının gedişinə təsir edir. Erkən yaşından eşitməyən uşaq özü danışmağa başlamayacaq. Ancaq xüsusi təlim zamanı, sağlam hiss üzvlərindən gələn informasiyanı mənimsəyərək, uşaq danışmağa başlaya bilər.

Psixi inkişaf nəzəriyyəsinin müəllifi L.S.Viqotski yazır ki, “əsas psixi funksiyalara (mürəkkəb qavrama, fəal yaddasaxlama, iradi yaddaş, məntiqi təfəkkür) inkişaf zamanı özünü biruzə verən daxili xassə və qabiliyyət kimi baxmaq olmaz. Bu mürəkkəb proseslər böyükklərlə ünsiyyətin və mühitin təsiri altında əmələ gəlib, inkişaf edir və mükəmməlləşir. Atipik inkişafda bu proseslərin gedişi prinsipi və proseslərin yaşa aidiyyəti, normada olduğu kimi, eyni qanunlara tabe olur. Atipik inkişafın xüsusiyyəti psixi inkişafın tempinin pozulmasında və bununla əlaqədar yaş dövrləşməsinin dəyişməsidir. Bəzən inkişaf müəyyən istiqamətdə pozularaq psixi fəaliyyətin o biri sahələrində inkişafın gözə çarpan dərəcədə ləngiməsinə gətirib çıxarır. Tipik uşaqda intellektual törəmələr tədricən psixi inkişaf zamanı əmələ gəlir. Atipik uşaqlarda isə hər qeyri-normal proses və ya funksional pozulma şəxsiyyətin bütövlükdə, müntəzəm və arasıkəsilməz psixi inkişafın üzərinə gedərək, öz təsirini göstərir.

Məlumdur ki, normal ontogenezdə psixi fəaliyyəti beyin mexanizmlərinin formalaşmasında müəyyən ardıcılıq mövcuddur. Beyin analizator sistemlərinin inkişafını qabaqlayır. Tənzimləyici sistemlərin disfunksiyası bütün psixi inkişafa neqativ təsir göstərir. Xüsusi pozulma isə lokal xarakter daşıyıb, çox vaxt salamat qalmış tənzimləyici və digər xüsusi sistemlərin köməyi ilə kompensasiya olunur.

Tədqiqatçılar atipik inkişafı zədənin vaxtı ilə də əlaqələndirirlər. Beləki zədə nə qədər erkən yaş dövründə alınmışsa bir o qədər inkişafdən qalma dərini olacaq. Deməli sinir sisteminin aldığı zədənin vaxtından asılı olaraq atipik inkişafın dərinliyindən danışa bilərik. Vaxt təkcə xronoloji baxımdan deyil, həm də ontogenezdə bu və ya digər funksiyanın inkişaf dövrünü əhatə edir. Qısa inkişaf dövrü olan funksiya tez zədələnir. Beyin qabıqaltı yerləşən funksiyaları erkən formalaşdığından daha tez-tez zədələnmiş olurlar. Beynin qabıq funksiyaları isə daha uzun müddət ərzində inkişaf etdiyindən onlar zədələndikdə ya inkişafdən qalma, ya da onların müvəqqəti inkişafının ləngiməsi müşahidə olunur.

Bu və ya digər funksiyanın zədələnməsi vaxt parametri ilə sıx bağlıdır. Çünki psixi inkişaf zamanı hər bir funksiya müəyyən vaxt ərzində senzitiv dövrdə olur. Yəni bu dövr ərzində o, intensiv inkişaf edir və həmçinin, mühitin zədələrinə, təsirlərinə davamsız olduğundan tez pozulur. Senzitiv dövrdə müxtəlif amillərə tez məruz qalma bütövlükdə uşağın psixi inkişafına təsir edir. Uşağın əsas senzitiv dövrləri 0-3 yaş və 11-15 yaşı əhatə etdiyindən, bu dövrlərdə psixi pozulmaların ehtimalı böyükdür. 4-11 yaş dövrü isə müxtəlif zərərli amillərə qarşı davamlıdır.

Senzitiv dövrdə olan psixi funksiyalar zərərli təsirə məruz qaldıqda reqress(tənəzzül) müşahidə olunur. Yəni o, əvvəlki inkişaf mərhələsinə qayıdır. Məsələn 0-3 yaş dövründə olan uşaq ağır somatik xəstəlik keçirərək müəyyən müddət yataqda olarsa nəticədə o, gəzmək vərdişini itirir, cümlə quraraq danışdırsa, yenidən tək-tək sözlərlə danışmağa başlayır. Bu cür ağır hallarda təkcə senzitiv dövrdə olan funksiyalar deyil, formalaşmamış funksiyalar da reqrese məruz qala bilər. Məsələn; şok halı ilə müşayiət olunan psixi zədə zamanı uşaqlarda kəskin şizofrenik proses başladıqda və.s.

Reqressdən əlavə uşaqlarda anomal psixi inkişaf zamanı psixi funksiyaların dağılması prosesi də müşahidə olunur. Əgər reqress psixi funksiyanın daha erkən inkişaf mərhələsinə qayıtmasıdırsa, dağılma-psixi funksiyanın zədələnilib aradan çıxması kobud pozulmasıdır. Uşağın sinir sisteminin zədəsinin ağırlıq dərəcəsiindən asılı olaraq kəskin reqress və ya dağılma proseslərindən danışmaq olar. Anomal psixi inkişafın profilini qurarkən onun salamat qalmış, müxtəlif dərəcələrdə zədələnmiş reqressləyən və dağılmış funksiyalarını qeyd etmək lazımdır.

Uşaqlarda atipik inkişaf zamanı funksiyalararası əlaqələrin pozulması müşahidə olunur. Funksiyalararası əlaqələrin patologiyası zamanı ierarxik koordinasiya da pozulur. Hər hansı çətinlik zamanı ierarxik koordinasiyada reqress, qeyri-sabitlik diqqəti cəlb edir. Məsələn, saymaq vərdişini qazanmış psixi inkişafı gecikmiş uşaq yüngül bir çətinlik hiss edən kimi yenidən

barmaqları ilə sayır. Bu hal tipik uşaqlarda da müəyyən müddət müşahidə olunur, lakin atipik uşaqlarda bu hal həmişə olur və xüsusi korreksiya tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Səməd Qasimov, Elmira Kərimova** .”Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası” Bakı: “Çaşıoğlu”, 2004.
2. **Şəfiyeva E.İ.** “Anomal inkişafın psixologiyası” Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2012.
3. **İsmayılov N.V., İsmayılov F.N.** “Tibbi psixologiya və psixoterapiya” Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 2002
4. **Qədirov Ə.Ə.** “Yaş psixologiyası”. Bakı, 2000.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.11.2018

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 05.12.2018

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.12.2018

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Şəhla Əliyeva

ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 sayılı qərarı ilə çap olunur.